

Г. Г. ХАРЧЕНКО. КВАЛІФІКАЦІЙНИЙ КРИТЕРІЙ ВИЗНАЧЕННЯ РЕЧОВИХ ПРАВ

Аналізуються підходи до класифікації цивільних прав на речові та зобов'язальні. Запроваджено кваліфікаційний критерій визначення речової природи цивільних прав.

Ключові слова: речове право, класифікація, суб'єктивне право, цивільні правовідносини.

Анализируются подходы к классификации гражданских прав на вещные и обязательственные. Предложен квалифицирующий критерий определения вещной природы гражданских прав.

Ключевые слова: вещное право, классификация, субъективное право, гражданские правоотношения.

The author provides a critical analysis of existing approaches to the classification of civil rights on property rights and rights have been created by contract or resulted from torty etc. (obligations). The author expresses his point of view on the qualifying criterion of property rights.

Key words: property (things) law, classification, subjective rights, civil law relationships.

Все різноманіття цивільних прав актуалізує для правової науки проблему їх видової ідентифікації, кінцевою метою вирішення якої є не лише упорядкування наших загальних уявлень та знань про цивільні права, а й можливість заглибитись у їх правову природу, відійти від кількісних до якісних характеристик об'єкта, знайти під нього необхідний правовий інструментарій реалізації та захисту.

У питанні поділу цивільних прав, зазначав радянський вчений-юрист В.К. Райхер, яке з самого початку, здається, має лише класифікаційне значення, насправді переплітаються, як у вузловій точці, нитки інших численних проблем, в яких відображаються глибинні основи теорії та методології права, зокрема цивільного¹. Класифікація тут – це тільки засіб досягнення цілі, практичній вимір якого дозволяє казати просто про складне, проаналізувати базис та зосередити увагу на особливостях об'єкта, що пізнається.

В рамках загальнонаукової дискусії стосовно класифікації цивільних прав на речові та зобов'язальні спробуємо через дослідження правової природи речових прав знайти їх кваліфікаційний критерій ідентифікації, за допомогою якого можна буде значно просунутися вперед на шляху усунення системних протиріч нашої правової доктрини в питанні розмежування речових прав від зобов'язальних. Цим, власно кажучи, і визначається мета написання цієї статті.

У свій час В.К. Райхер наголошував, що, мабуть, жодне інше питання, чи то проблема, цивільного права не вимагає настільки наполегливого та рішучого перегляду ніж проблема поділу цивільних прав на речові та зобов'язальні². Цей вислів не втратив своєї актуальності і в наш час. До вирішення основної проблеми правової систематики цивільних прав залучалось багато правознавців: Д.І. Мейер, О.І. Масляєв, В.К. Райхер, Ю.К. Толстой, М.І. Брагінський, С.О. Харитонов тощо, однак їх позиції часто не збігалися.

Градація цивільних прав на речові та зобов'язальні традиційно є одним з найпоширеніших поділів. При цьому правознавці для такої класифікації нерідко використовують різні підстави – приміром, за об'єктом або за характером

здійснення права.

Розмежування цивільних прав за об'єктом на речові та зобов'язальні, сьогодні, мабуть, мало кого цілком задовольняє. Полеміка в цьому питанні невідмінно приводить до перерахування ознак, притаманних нібито одній групі та відсутній у іншій. При цьому за лаштунками самої полеміки чомусь залишається питання відсутності в наведеній класифікації інших прав – скажімо, особистих немайнових. Вони ж начебто теж мають свій об'єкт, навколо якого і виникають. Хоча і тут в історії правової думки також можна зустріти нестандартні підходи. Російський цивіліст Д.І. Мейер, скажімо, по відношенню до цих прав навіть ввів окрему правову категорію «безоб'єктні права»³. З іншого боку, інший російський правознавець М. Малєїна визнає, що будь-яке суб'єктивне особисте немайнове право являє собою сукупність правомочностей щодо володіння та користування об'єктом (немайновим благом), однак в той же час зазначає, що це, на її думку, зовсім не свідчить про перенос конструкції речових прав у немайнові відносини⁴.

Аналогічні висновки можна зустріти в юридичній літературі і щодо визначення природи спадкових правовідносин, їх нібито також не можна віднести ані до речових, ані до зобов'язальних, оскільки носій спадкового права, отримавши майно за спадщиною, отримує це право не в результаті якоїсь дії з боку спадкодавця, а в результаті сукупності певних юридичних фактів, зокрема, смерті спадкодавця та прийняття майна⁵. Аргументація, насправді, сумнівна. Природа речових прав, як відомо, визначається не підставами їх виникнення, а їх змістом, який обумовлює спільні ознаки для всієї групи речових прав. Не суть важливо, виникають речові права на підставі конкретної дії чи то юридичного складу, важливо що дійсно притаманно конкретному праву.

Не без недоліків й інша правова підстава для класифікації цивільних прав на речові та зобов'язальні – за характером реалізації права. За сталим уявленням цивільного права речові права суб'єкт може здійснювати самостійно без будь-якого стороннього сприяння, тоді як реалізація зобов'язальних прав можлива за умови відповідної поведінки конкретної зобов'язаної особи. Втім зрозуміло, що ця класифікація неповна, з неї випадає цілий пласт інших цивільних прав, зокрема особисті немайнові права, які за вище згаданою підставою нібито повинні бути віднесені до речових, однак за класичними канонами цивільного права такими не визнаються. Отож, маємо якусь системну помилку – або критерій поділу не є універсальним, або наші уявлення про ознаки певних груп цивільних прав мають відхилення від їх істинної правової природи.

Для правової науки ситуація, коли ті чи інші цивільні права просто не можуть бути вписані в певну класифікаційну групу, не прийнятна. Останню, як відомо, здавна багато хто ототожнював з математикою, наголошуючи, що саме математичний елемент покладений в основу правової теорії⁶. І, дійсно, в цьому є своя рація. Алгоритм умовиводів юридичної науки повинен бути таким, щоб не залишати підстав для сумнівів, тобто бути зрозумілим та передбаченим для кожного.

Правова наука у кожній своїй теоретичній позиції, зокрема й щодо класифікації цивільних прав, повинна прагнути до чіткості та ясності своїх висновків. Не можна допускати ситуацій, коли ті чи інші цивільні права будуть залишатися поза визначених класифікацією груп. Останнє нівелює прикладний характер такого групування, вказує на відсутність універсального та загального для всіх цивільних прав критерію. Про умовність класифікації прав за об'єктом, наголошували ще в дореволюційній Росії. Д.І. Мейер, виділяючи три види прав за

об'єктом: права влади, речові та зобов'язальні права, вважає, що хоча між всіма цими правами і є тісний зв'язок, проте межа, що відділяє один вид від іншого є умовною, оскільки по мірі розвитку юридичного буття цивільні права можуть перейти до зовсім іншої групи⁷. Цю думку, в принципі, і підтвердив досвід минулих років та сучасна правова реальність. Раніше, приміром, об'єктом речових прав визнавали лише речі, зараз в цей перелік за українським законодавством підпадають й майнові права. Наведений приклад еволюційного розвитку речового права ясно показує і тісний взаємозв'язок різних цивільних прав одне з одним, і можливість речових прав проникати у різні види цивільних правовідносин. Речові права можуть виникати і існувати не лише в абсолютних правовідносинах, а й у відносних, впливаючи на зміст останніх. Підтвердженням правильності такого висновку є німецька цивілістична доктрина, де у зобов'язальних правовідносинах розрізняють зобов'язальну та речову частини.

Консервативна у своїй більшості наукова думка не схильна визнавати наявність прогалін у цивільно-правовій концепції розмежування речових та зобов'язальних прав. Багатьом вченим краще постійно знаходитися в творчому пошуку нових обґрунтувань «старих істин», ніж визнати наявність антагоністичних протиріч у самій концепції поділу. Так, скажімо, О.І. Масляєв, виходячи з поширеної та доволі спірної на сьогодні тези, що речові та зобов'язальні права можна чітко розмежувати за двома, обов'язково притаманними речовим правам ознаками: їх абсолютного характеру та індивідуально-визначеної речі як об'єкта речових прав⁸, у зобов'язальних правовідносинах схильний бачити не речові права на річ, а зобов'язальне право на річ, де правомочності щодо володіння та користування, наприклад у орендних правовідносинах, можуть бути реалізовані лише у тому разі, якщо річ буде фактично отримана особою від власника, який і уклав з нею відповідний договір⁹. За цією логікою, але вже на іншому прикладі, інший правознавець О. Порогікова приходять до ще більш несподіваних висновків. Виявляється, що, досліджуючи правовий режим спільної власності, тобто класичну сферу речового права, можна дійти висновку, що внутрішні зв'язки між співвласниками, по суті, є відносинами не речового, а зобов'язального характеру, однак ці зобов'язальні відносини скриті за зовнішніми речовими правовідносинами і не отримали достатнього усвідомлення та регулювання¹⁰.

Контрастність наведених позицій, з одного боку викликає подив, а з іншого допомагає знайти вихід із замкнутого кола поєднання всього і вся. Легко побачити, що прийти до таких висновків правознавці змогли поділяючи позицію жорсткого (антагоністичного) протиставлення абсолютних та відносних прав, а з ними й правовідносин. Втім, не заперечуючи сам факт наявності відмінностей між першим і другим, спробуємо поглянути на ситуацію з іншого ракурсу. Абсолютність речових прав не означає, що вони не можуть мати прояв у відносних правовідносинах. Власно кажучи, абсолютне право можна представити як суму необмеженої кількості відносних прав щодо кожної конкретної особи в кожному конкретному випадку. Такий підхід дозволяє по іншому зрозуміти внутрішню логіку абсолютного права і цілком ясно усвідомити, що саме абсолютне право по відношенню до кожної конкретної ситуації може розглядатися й як відносне, при цьому при такому перетворенні воно не буде втрачати притаманних їй ознак, адже воно - сума таких відносних прав. Інша справа відносні права – вони ніколи не зможуть стати більшими ніж вони є, а відтак на відміну від речових прав зобов'язальні не будуть мати такої ознаки як взаємопроникнення, тобто

зобов'язальні права не можуть виникнути в рамках речових (абсолютних) правовідносин. Речові ж права, навпаки, можуть проявлятися і в рамках речових і зобов'язальних правовідносинах. Відносність абсолютних прав може проявлятися по відношенню до кожної окремої ситуації. Правильність таких висновків, до речі, і підкреслюють описані О. Поротіковою особливості взаємовідносин між співвласниками майна. Внутрішні зв'язки між співвласниками виникають не на базі їх зобов'язальних прав, а з їх речового права власності, яке будучи різновидом речових прав може проявлятися і в речових, і в зобов'язальних правовідносинах.

Конструкція співіснування та взаємного обмеження речовими правами одних одного історично склалася ще в феодальний період. У ті часи дуже поширеною була практика, коли на право власності земельною ділянкою сеньйора накладалось близьке за своїм змістом право власності феодала. Взаємовідносини між власниками гармонічно вписувалися в концепцію розщепленої власності, яка обґрунтовувала та дозволяла паралельне існування двох і більше однойменних майнових прав на одну й ту ж саму річ. Пізніше, під час буржуазних революцій, коли речове право власності абсолютизували, таке розщеплення стало неприпустимим. Водночас виникла нова юридична проблема: через природну обмеженість чисельності земельних ділянок для використання під різні види господарської діяльності, з'явилась економічна необхідність надати юридично більш міцну, тобто речово-правову (а не зобов'язально-правову) можливість одним особам користуватися земельними ділянками інших осіб, їх власників. Тому на зміну феодальній концепції розщепленої власності прийшли обмежені речові права, що протиставлялися зобов'язальним правам вимоги, які випливали, як правило, з договорів¹¹.

Зараз при вирішенні питання розмежування речових та зобов'язальних прав та правовідносин юридична наука зіткнулася з аналогічними труднощами – небажання визнати можливість наявності у особи речових прав у зобов'язальних, за класичними канонами, правовідносинах обнажають закладені у цій правовій доктрині протиріччя, у спробах вирішення яких в юридичній літературі все частіше робиться посилення на можливість змішення речових та зобов'язальних прав, проникнення речового елемента в зобов'язальні правовідносини, обґрунтування використання в окремих випадках речово-правових способів захисту в рамках зобов'язальних правовідносин тощо. Не знаходячи логічної та повної відповіді на наявні у нашій правовій доктрині протиріччя, інші правознавці взагалі закликають відмовитися від поділу прав на речові та зобов'язальні. Так, приміром, Ю.К. Толстой задається питанням – наскільки оправданий виділ категорії речових прав, якщо критерії, за допомогою яких можна б було чітко визначити місце речових прав у ряду інших цивільних прав, до сих пір не знайдені¹². До речі, у англосаксонській правовій системі такий поділ дійсно не існує саме завдяки існуванню концепції розщепленої власності. Під правові норми, що регулюють відносини власності, тут підпадає усе, що так чи інакше пов'язане з пануванням особи над майном.

Системні суперечності нашої правової доктрини не можна вирішити посиланням на те, що більшість цивільних правовідносин має змішаний - «речово-зобов'язальний» характер. Визнати ці правовідносини як окрему групу означає визнати неможливість вирішення самої проблематики поділу прав на речові та зобов'язальні. Натомість М.І. Брагінський вважає, що цілковита відмова від кон-

струкції «змішаних правовідносин» щодо речових та зобов'язальних правовідносин, та пов'язане з цим виключення з числа можливих об'єктів власності – прав на дії, змусив би законодавця визнати необхідність внесення суттєвих змін у регулювання різних за характером відносин і одночасно відбулося би суттєве звуження гарантій, що надаються власникові як такому та його кредиторам¹³. Побожовання вченого дійсно мають підстави у зв'язку з полемікою у наукових колах щодо критерію визначення цивільного права як речового. В ситуації, коли одні правознавці наполягають на тому, що однією з ознак речовності права є можливість його виникнення лише щодо індивідуально-визначеної речі тощо дійсно виникає невизначеність в питанні яким правам, який захист буде гарантовано з боку закону. Проте, вирішення зазначеної проблеми, на нашу думку, полягає не в тому, щоб створювати якісь додаткові правові конструкції до вже існуючих, тим самим ускладнюючи саму систему і привносячи до неї елемент нестабільності, а навпаки – потрібно усунути причину, яка призводить до відомих протиріч у правовій доктрині. Іншими словами, слід знайти універсальний критерій речовності цивільних прав. Якщо мислити в рамках широкої концепції речового права, де коло об'єктів речових прав штучно не обмежується ані законом, ані правовою доктриною, то само по собі стає зрозумілим, що видова приналежність цивільних прав повинна визначатися їх природою, а тому єдиним та універсальним критерієм визначення права речовим має стати факт панування особи над об'єктом, який зовні оформлюється закріпленням за особою щодо цього об'єкта певного виду режиму присвоєння. Законність наявного у особи фактичного речового суб'єктивного права визначається вимогами чинного законодавства та не порушенням прав третіх осіб на цей об'єкт. Таким чином, якщо законодавчо надати дефініцію речовому суб'єктивному праву через критерій речовності цивільних прав, то стане цілком очевидним, що самого факту наявності у особи певного режиму присвоєння об'єкта вже буде достатньо щоб визнати за цією особою її речові права на об'єкт, надати їй відповідно до цього права законний статус та захист її прав.

Взагалі звертає на себе увагу, що в юридичній літературі класифікація цивільних прав та правовідносин на зобов'язальні та речові, як правило, відбувається за одним критерієм. В такому підході, на нашу думку, зокрема, і полягає системна помилка правової доктрини. Взаємозв'язок між цивільними правами та правовідносинами, безумовно, незаперечний, проте, беручи однаковий критерій для їх класифікації на речові та зобов'язальні, ми, по суті, отожднюємо ці поняття, поєднуємо їх зміст і нівелюємо їх відмінності.

Яскраво це продемонстрував радянський правознавець В.К. Райхер у своїй статті «Абсолютные и относительные права (К проблеме деления хозяйственных прав)». Зазначаючи, що речові та зобов'язальні правовідносини мають відповідно абсолютний та відносний характер, він припустив, що питання правової природи цивільних прав, їх видової приналежності можна вирішити виходячи з того в яких – відносних чи абсолютних правовідносинах перебуває сам носій цього права. Як наслідок, ним доводиться, що і право заbudови, і право застави, а разом з ними й самі речові права на чужу річ є правами відносними, оскільки у всіх цих правовідносинах з одного боку знаходиться одна особа (носії відповідного права), а з іншого – теж одна особа (власник майна), а зовсім не «всі інші» особи¹⁴. Іншими словами, в цих правовідносинах на перший план виступають не треті особи та правозаводілець, як це притаманно абсолютним правовідносинам, а

постаті самого власника майна та управомоченої особи, носія відповідного права.

Помилковість таких висновків криється у неправильному підборі критерію поділу, який для кожного об'єкта повинен бути свій. Пояснюється це тим, що при визначенні речового характеру права більше значення має зв'язок між суб'єктом та об'єктом, а для правовідносин, навпаки, – зв'язок між суб'єктами, сторонами правовідношення. Ці нюанси, у свою чергу, визначають, що, скажімо, критерієм речовості цивільних прав, а відтак відмінності їх від зобов'язальних, має стати наявність чи відсутність у особи можливості здійснювати панування над об'єктом (режим присвоєння). З іншого боку, при класифікації правовідносин важливу роль відіграє зміст взаємовідносин між сторонами, те, яким чином сторони можуть досягнути мети, задля якої вони і перебувають у цих правовідносинах. Речові правовідносини, які, як відомо, опосередковують статистику взаємовідносин, передбачають можливість досягнення мети завдяки власним діям. У зобов'язальних правовідносинах, що відображають динаміку взаємовідносин, сторона може досягти своєї кінцевої мети тільки при сприянні іншої зобов'язаної сторони. Через це призначенням зобов'язальних правовідносин є визначення та упорядкування процедури переходу сторін від стану до стану, що, в кінцевому рахунку, і обумовлює необхідність чіткого визначення кола осіб, що беруть участь у цьому правовідношенні. З огляду на абсолютний характер речового права і притаманну йому таку ознаку, як взаємопроникнення, про що мова йшла вище, цілком логічно пояснюється сам факт існування речових прав у зобов'язальних (відносних) правовідносинах та помилковість зроблених В. К. Райхером висновків.

Підсумовуючи, зазначимо, що в питанні розмежування речових та зобов'язальних прав сучасна правова доктрина має серйозні внутрішні суперечності. Їх подолання можливе за умови відходу від старих догм у класифікації цивільних прав, де універсальним критерієм визначення видової приналежності буде той, що спирається на саму природу цивільних прав. Для речових прав таким кваліфікаційним критерієм є факт панування особи над об'єктом (режим присвоєння). До того ж помилковим вважаємо притаманний юридичній науці підхід до класифікації цивільних прав та правовідносин на речові та зобов'язальні за однаковим критерієм, що насправді, по суті, ототожнює різні об'єкти та стирає між ними об'єктивні відмінності.

1. *Райхер В.К.* Абсолютные и относительные права. (К проблеме деления хозяйственных прав) [Електронний ресурс]. – С. 1. – Режим доступу: <http://www.livezakon.com/page13386.html>. 2. Там само. – С. 1. 3. *Мейер Д.И.* Русское гражданское право. – Санкт-Петербург, 1864. – С. 213-214. 4. *Гражданское право*: в 2 ч. [Електронний ресурс] / [Агафонова Н.Н., Артеменков С.В., Безбах В.В. и др.]; под ред. В.П. Мозолина, А.И. Масляева. – Ч. 1. – С. 117. – Режим доступу: http://lawlist.narod.ru/library/books_ed/gr_pavo/gr_pavo_uchebnik.htm. – Назва з екрану. 5. Там само. – С. 49. 6. *Шершеневич Г.Ф.* Наука гражданского права в России [Електронний ресурс]. – М.: «Статут», 2003. – Режим доступу: <http://download.nchti.ru/libr/books/Right/ClassicOfRussianCivilistic/Elib/247.htm>. 7. *Мейер Д.И.* Цит. праця. – С. 216. 8. *Гражданское право*: в 2 ч. [Електронний ресурс] / [Агафонова Н.Н., Артеменков С.В., Безбах В.В. и др.]; под ред. В.П. Мозолина, А.И. Масляева. – Ч. 1. – С. 203. – Режим доступу: http://lawlist.narod.ru/library/books_ed/gr_pavo/gr_pavo_uchebnik.htm. 9. Там само. – С. 201. 10. *Поротикова О.А.* Проблема злоупотребления субъективным гражданским правом. – М.: Волтерс Клувер, 2008. – С. 223-224. 11. *Право собственности: актуальные проблемы* / [Беляева О.А., Богатырев Ф.О., Брагинский М.И. и др.]; отв. ред. В.Н. Литовкин, Е.А. Суханов, В.В.

Чубаров. – М.: Статут, 2008. – С. 30-31. **12.** Гражданское право / Егоров Н.Д, Елисеев И.В., Иванов А.А. и др.; под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М.: Издательство ТЕИС, 1996. – Ч. 1. – С. 291. **13.** Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право: в 5 кн. [Электронный ресурс]. – М.: Изд-во «Статут», 2000. – Кн. 1. – С. 164. – Режим доступа: <http://www.alleng.ru/d/jur/jur132.htm>. **14.** Райхер В.К. Цит. праця. – С. 7-8.